

ƏDƏBİ İNGİLİS DİLİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Dil – ictimai hadisədir və cəmiyyətlə sıx bağlıdır. Dil cəmiyyətdə yaranır. Cəmiyyət mənsub olduğu dili yaşadır, inkişaf etdirir. Cəmiyyətsiz dil, dilsiz isə cəmiyyətin olması mümkün deyil.. İnsanların ünsiyyət saxlaması üçün kollektiv şəkildə, toplum halında yaşamaları mühüm şərtədir. Dil – mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dil – düşüncələrimizin ifadə formasıdır. Biz gördüklərimizi, düşündüklərimizi ünsiyyət prosesində nitqimizlə ifadə edirik. Dil toxunulmaz, milli mənsubiyyətli əvəzsiz, müqəddəs bir nemətdir. “Dil milli sərvətdir. Hər birimiz dil vasitəsilə fikrimizi dolğun verir, maddi-mənəvi, ən ümdə isə milli ehtiyaclarımızı çatdırmaqla bilir. Ədəbi dil, standart dil və ya standart ləhcə – daha az və ya yazılı şəkildə təsbit edilmiş normalara malik olan ümumxalq dilinin emal olunmuş hissəsi; şifahi formada ifadə edilən mədəniyyətin bütün təzahürlərinin dilidir.”(1,34-35) Ədəbi dil adətən elmi və bədii əsərlərdə, mətbuatda və idarəçilik aparatında, televiziya və radioda, məktəblərdə işlədilən dildir. Dialektlərə, loru dilə, jargonlara qarşı qoyulan dil kimi qəbul olunur. Dilin standartlaşması davamlı bir prosesdir. Bəzən bir dilin müxtəlif ədəbi versiyası ola bilər. Müxtəlif standart versiyası olan dillərə çox mərkəzli dil deyilir. Yeganə standartı olan tək mərkəzli dillər arasında rus və yapon dillərini qeyd etmək olar.

Lingvistlər qeyd edir ki, Yer kürəsində 7000-dən artıq dil mövcuddur. Bu baxımdan ingilis dili də qədim dillərdən biridir. Bu dil necə inkişaf etmişdir. İngilis dilinin mənşəvi Simal- Qərbi Almaniya və Hollandiyadan gəldiyi bildirilir. İngilis dili bu bölgələrdə yaşayan insanlar tərəfindən proto-hind-Avropa dilində danışıldığı iddia edilir. Bu dil isə müasir dövrə məlum deyil.

Müasir ingilis dili ilk dəfə 14-cü əsrdə İngiltərədə istifadə olunmağa başlamış, 1550-ci illərə qədər öz inkişafını davam etdirmişdir. İngilis dili Hind-Avropa dillərinin german qrupuna daxildir, analitik dil tipinə aiddir. İngilis dili bu gün diplomatiya, elm, texnologiya dili kimi status almışdır. İngilis dilinin leksikologiyasına aid olan sözlərin demək olar ki, 70% alınma sözlərdir”. (2, 43) İngilis əlifbası VII-ci əsrdən başlayaraq latın qrafikası əsasında yaradılmışdır. İngilis əlifbasında 26 hərf, 44 səs mövcuddur. 44 səs 20 sait, 26 samit səslərdir. 26 hərfdən 6 sait, 20 samitdir. Sait səslər monoftonq (bir səs), diftonq (2 səs), triftonqlara (3səs) bölünürlər.

İngilis dilində saitlər açıq və qapalı hecəyə müxtəlif formada tələffüz olunurlar.

açıq hecəyə	Qapalı hecəyə
A a-ei –a plane, a table, a name, Jane, Kate	Map, tap, cap
E e –I: me, be, Double ee-I: -see, meet, need	e- a pen, a test, a text, ew-ju:- new, few, dew
Ii-ai nice, fine, nine	I-pin, sit,
Oo -Ou- rose, nose,	o-pot, not, got oo-u:- goose, food
Letter combinations	Letter combinations
Ph-f- phonetics, photo, Philip	Ch cheese, chess
Tch- watch, match	Sh she, ship, shelf
Kh- Karabakh, Khatira	Th- the, that, then Thing, thin

Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində leksikasında alınma sözlər çoxluq təşkil edir.

French words in English- art, beef, ballet, cafe, country, dance

German words: hamburger, kindergarten, waltz

Spanish words: patio, piazza, tobacco, vanilla

Arabic words: admiral, alcohol, algebra, lemon, sofa, zero

Bu faktorlar təbii ki, müasir ingilis dilinin yaranmasına və zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. İngilis dilinin tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, bu dilin formalaşması çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Qədim ingilis dilini başa düşmək olduqca çətindir. İngilis dilinin bu qədim formasında yazı nümunələri yalnız bəzi ekspertlər tərəfindən oxuna bilər. Bu dövrdən bir neçə yazılı nümunələr dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Belə əsərlərdən biri qəhrəman krala həsr olunmuş "Beovulf" poemasıdır. Tədqiqatçılar poemanın 7-8-ci əsrlərə aid olduğunu bildirirlər. Əvvəla, qədim ingilis və ya anqlo-sakson poeziyasının ən geniş yayılmış nümunəsi kimi tanınan "Beovulf"-u müasir ingilislərin, mütəxəssislər istisna olmaqla, heç biri yazıya alındığı qədim ingilisdilində bircə səhifə belə oxuya bilmir və ya oxumağı bacarmır. Səbəb uzaq, qaranlıq əsrlərdə yaranmış qədim ingilis şifahi xalq yaradıcılığı sənətinin tarixin müxtəlif mərhələlərində baş vermiş hadisələr sayəsində, demək olar ki, yox olmasıdır. "Beovulf" kimi anqlo—sakson poemasını müasir ingilis dilinin daşıyıcılarının və həmin mədəniyyətin birbaşa varisləri sayılan müasir ingilis və Amerika oxucularının tərcüməçinin köməyi olmadan oxuya bilməməsinin əsas səbəbi ingilis dilinin əsrlərlə keçdiyi inkişaf prosesində qeyri-adi təkamülüdür." Qədim ingilis poetik yaradıcılığının zirvəsi sayılan "Beovulf" epik

¹⁰ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. sevinjhesenzadeh@mail.ru

poemasını mütəxəssislər erkən orta əsrlər Qərbi Avropa ədəbiyyarında unikal hadisə kimi dəyərləndirirlər. Belə poetik dilin özü də unikal hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Ümumgerman alliterativ şeiri və kökləri etibarilə hind-Avropa ulu dilinə söykənən ümumgerman poetik leksikası əsasında yaranmışdır. “Beowulf” eposunda poetik mətnin unikallığı “öz” və “özgə”nin ahəngində, Bibliya motivlərinə german obrazlarının daxil edilməsində, o cümlədən xristian dünyagörüşünün qədim süjetlərə gətirilməsində təzahür edir. Orta ingilis dilinin müasir ingilis dilinə bənzəri vardır, lakin indi onu dabaşa düşmək çox çətindir.” (3, 67-68) O dövrdən də yazılı abidə nümunəsi qalmışdır. Həmin dövrü özündə əks etdirən, ingilis ədəbi dilinin ən görkəmli əsəri 1400-cü illərdə Londonda yaşamış şair Ceffri Çoser tərəfindən yazılmış mənzum “Kenterberri hekayələri” hesab edilir. Əsər Kenterberri şəhərinə səfər edən müxtəlif insanların dilindən söylənilən seirlər toplusu şəklində yazılmışdır..

Müasir ingilis ədəbi dilinin varanması 18-ci əsrə təsadüf edir. Bu dövr Sənaye İncilabı və Britaniya İmperiyasının genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu proseslər ingilis dilinin global bir dilə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Qədim ingilis dilindən müasir ingilis dilinə keçid, sosial və mədəni dəyişiklikləri əks etdirir. Müasir ingilis dili, regional fərqlilikləri əks etdirən müxtəlif dialektlərə malikdir və bu gün dünyada diplomatiya, kommertiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili kimi geniş istifadə olunur. “Elm-texnikanın belə sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda, təbii ki, dil də inkişafdan geri qalmır. Çünki istənilən dil sosial, siyasi və iqtisadi həyatda baş verənlərə qarşı çox həssasdır. Nəticədə isə ya yeni məfhum-ideyanı bildirən yeni sözlər yaranır, ya dildəki mövcud sözlər yeni mənalar əldə edir, ya da artıq mövcud olan sözlərə əlavə sinonimlər qazanılır. İngilis dilində kompüter texnologiyalarının inkişafı nəticəsində əldə edilən neologizmlər 11 % kəmiyyətcə ümumi leksikada istifadə edilən neologizmlərdən 53 % sonra ikinci yeri tutur. Yalnız bundan sonra media 11 %, biznes 6 %, idman 6 %, mədəniyyət 1 % və başqa sahələrdə əldə edilən neologizmlər sıralanır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının gündə gündən inkişafı ingilis dilini daha da zənginləşdirir və işləkliyini artırır. Belə ki, internetə qoşulmuş hər on kompüterdən doqquzu məhz ingilis dilli ölkələrin payına düşür, 80 %-dən artıq internet səhifələri ingilis dilində təşkil olunur, beynəlxalq təşkilatlar əsas dil kimi mütləq ingilis dilindən istifadə edirlər”

İngilis dilinin global dilə çevrildiyi bir zamanda qeyri-səlis danışığı və dinləməni özündə birləşdirən nitq amillərinə fikir vermək, dil və onunla bağlı məsələlərə, o cümlədən dilin sistem və struktur modelləri, dil işarələrinin maddi daşıyıcısı olan fonetik yazı, şifahi və yazılı sözlərin fərqli cəhətləri, dil işarəsi olan sözlərin yaddaşı idarəetmə funksiyaları, bütövlükdə dil öyrənmədə dil, təfəkkür, yaddaş münasibətlərini həmişə diqqətdə saxlamaq lazımdır. Müasir ingilis dilinin öyrənilməsində zəngin söz ehtiyatına sahib olmaq mütləqdir. Unutmaq olmaz ki, sözlər müxtəlif kontekstdə müxtəlif mənalarda işləyə bilər. “XVIII əsr dili möhkəmləndirmək və onun inkişafı üçün edilmiş cəhdlərlə yadda qalır. Bu hərəkətin tərəfdarları arasında yazıçı Conatan Svift (1667-1745), ilk ingilis qəzetlərinin banisi R.Still və C.Adison, Təsviri İngilis Dili Qrammatikasının müəllifləri və XVIII əsrin böyük leksikoqraflarının adlarını qeyd etmək olar. “Tatler” və “Spektator” jurnallarında geyimdə, davranışda və niqtdə sadəliyə üstünlük verən öçerklər eləcə də dil məsələlərinə həsr olunmuş məqalələr çap olunurdu. XVIII əsrin bədii nəsrində XVII əsrin nəsrinin xüsusiyyətləri ilə müqayisədə realizm meyli üstünlük təşkil edir. Bu tendensiyanın əsas lozunqu “call a spade a spade” kimi cümlə ilə ifadə edilir” (4,51). Bu cümlə vasitəsilə ədəbiyyatda və bədii nəsirdə realist təmayülün ardıcılıqları əsasən belə bir ideyanı irəli sürürdülər ki, bütün əşyalar öz adları ilə çağırılmalıdır və yazıçılar fikri birbaşa ifadə edən sözlərdən istifadə etməlidirlər. Bu isə ən ümumi anlayışların və konsepsiyaların təsvir edildiyi mürəkkəb perifrazlara qarşı çıxmağın bir üsulu idi. İngilis ədəbiyyatı tarixi nəsir yaradıcılığında bu təmayülün qızgın tərəfdarları olan əksəri ingilis ədəbiyyatının şah əsərləri sayılan təkrarsız romanların müəllifləri D.Defo, C.Svift və H.Fildinq kimi yazıçılara böyük əhəmiyyət verir və onlara haqq qazandırır. Bu yeni yazıçı məktəbinin məqsədi dili sadələşdirmək, ifadəsinin dəqiqləşdirməkdən ibarət idi. Onlar özünün gücü, sadəliyi və səmimiyyəti ilə gündəlik ehtiyacları uyğunlaşan bir yazı üslubu yaratdılar. Ancaq bu dövrdə hökümran olan ümumi fəlsəfi və estetik görüşlər yazı üslubuna nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərdi.

XVIII əsr yazıçıları bədii nəsi söz sənətinin bir müstəqil forması kimi formalaşdırmaq üçün böyük işlər gördülər. Onlar hesab edirdilər ki, mənsub olduqları cəmiyyətin savadlı nümayəndələri kimi onların vəzifəsi ingilis dilinin təmizliyini qorumaqdır. Bununla belə, onların izlədikləri prinsiplər qeyri-müəyyən və hətta ziddiyətli idi. Bir tərəfdən onların bəzisi, məsələn, Conson ədəbi ingilis dilinə danışq dilinin bu və ya digər elementlərinin daxil edilməsinin əleyhinə idi. Digər tərəfdən, bir çox müəlliflər şifahi nitqin canlılığına və ifadəliliyinə nail olmaq üçün danışq dili ilə ədəbi dil arasındakı boşluqları doldurmağın və onlar arasında körpü yaratmağın tərəfdarları idilər. Buna görə də, bu dövrün ümumişlək dilindən istifadə etməklə onlar eyni zamanda bunları dövrün üslubi normalarına uyğunlaşdırmağa can atırdılar. XVIII əsrin ədəbiyyatında istənilən əsərin üzərində araşdırma apararkən bizə belə gələ bilər ki, danışq dili dövrün yazılı normalarına uyğunlaşdırılmışdır. Yalnız XIX əsrin əvvəllərində ingilis danışq dilinin elementləri ingilis ədəbi dilinə daxil olmağa başladı. Proses aydın nəzərə çarpdıqca şifahi nitqin ədəbi üsul və metod kimi tətbiqi üçün daha əlverişli şərtlər və şərait yaranırdı. Cümlənin quruluşu daha sonralar, XVIII və XIX əsrlərdə təkmilləşdirildi. Bunu demək kifayətdir ki, XV əsrdən XVIII əsrə qədər birləşdirici sözlərin sayı ikiqat artmışdı. Çünki əvvəllər ümumi mənaya malik olan “and” bağlayıcısından daha tez-tez istifadə edilirdi; digər bağlayıcılar öz mənalarını genişləndirdilər və sadə cümlələrlə mürəkkəb cümlələr arasında nəzərə çarpmayan əlaqələri ifadə etmək üçün müxtəlif mənbələrdən yeni bağlayıcı sözlər əmələ gəldi, məsələn, in consequence, in fact, to conclude, neither ... nor. İslahatlar dövründə bağlayıcı sözlərin işlənməsi, o cümlədən cümlənin quruluş J.Drayden, S.Conson, R.Still, J.Adison, J.Svift, D.Defo və başqaları kimi ən yaxşı stilistlərin yazılarında məntiqi tənzimləməyə məruz qaldı. Onların üslubu özünü söz, qrammatik formalar və sintaktik vahidlərin seçimində göstərən ifadənin

asanlığı və elastikliyi ilə seçilən quruluşa malik idi. 18-ci əsrdə yazıçıların dil məsələləri ilə bağlı əsas qayğısı nisbi əvəzliliklərdən istifadəyə aid mübahisədə özünü göstərirdi

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Ə. Nuri "MÜASİR DÖVRDƏ İCTİMAİ TƏRƏQQİ VƏ DİLİN İNKİŞAFI" elmi məqalə QƏDİM DİYAR Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal, 2024
2. Thurlow, C. The Internet and Language. Concise Encyclopedia of Sociolinguistics. London: Elsevier, 2001
3. Galperin I.R. Stylistics, Moscow, 1977
4. Wyld H.C. A History of Modern Colloquial English, Oxford, 2009
5. Аникст А.А. История английской литературы, Москва, 2011

Açar sözlər dil inkişaf cəmiyyət milli sərvət elmi dialekt

Ключевые слова язык развитие общество национальный сокровище научный диалект

Key words language development society national scientific dialect

Summary

Old English was not static, and its usage covered a period of 700 years, from the Anglo-Saxon settlement of Britain in the 5th century to the late 11th century, some time after the Norman invasion. While indicating that the establishment of dates is an arbitrary process, Albert Baugh dates Old English from 450 to 1150, a period of full inflections, a synthetic language. Perhaps around 85% of Old English words are no longer in use, but those that survived are the basic elements of Modern English vocabulary. Modern English evolved from Early Modern English which was used from the beginning of the Tudor period until the Interregnum and Stuart Restoration in England. By the late 18th century, the British Empire had facilitated the spread of Modern English through its colonies and geopolitical dominance. "Commerce, science and technology, diplomacy, art, and formal education all contributed to English becoming the first truly global language. Modern English also facilitated worldwide international communication. English is one of the most broadly spoken languages across the globe. It has taken many shapes and registers. Those who want to learn English language as a second language they opt a suitable register for their appropriate domain" (5,79)

Резюме

Современный английский язык развился из раннего современного английского языка, который использовался с начала периода Тюдоров до междоуцарствия и Реставрации Стюартов в Англии. К концу 18-го века Британская империя способствовала распространению современного английского языка через свои колонии и геополитическое господство. Коммерция, наука и техника, дипломатия, искусство и формальное образование – все это способствовало тому, что английский язык стал первым по-настоящему глобальным языком. Современный английский язык также способствовал международному общению по всему миру. Английский язык был принят в Северной Америке, Индии, некоторых частях Африки, Австралии и многих других регионах. В постколониальный период некоторые вновь созданные страны, в которых было несколько языков коренных народов, решили продолжать использовать современный английский язык в качестве официального, чтобы избежать политических трудностей, связанных с продвижением одного языка коренных народов над другим.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev